

4. Голобородько Д. До питання компетенції Державної міграційної служби України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. 2013. № 3(67). С. 157–163.
5. Указ Президента України «Про національну програму «Закордонне Українство» на період до 2005 року» від 24 вересня 2001 р. № 892-2001. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2001#Text>.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 124.
7. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 104.
8. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 119.
9. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 120.
10. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 125.
11. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 125–126.
12. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 25.
13. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 26.
14. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 39.

Ольга Коляструк

ВІЙНА І МЕМОРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: СУЧАСНІСТЬ І РАДЯНСЬКЕ ВІДПУННЯ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ)

Анотація. Авторка здійснила спробу проаналізувати і узагальнити досвід декомунізації і дерадянзації в меморіальній культурі Вінниці, а також охарактеризувати комеморативні практики в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: пам'ять, війна, герої, монументи, радянські пам'ятники, декомунізація, дерадянізація.

Olha Koliastruk

WAR MEMORIAL CULTURE: CONTEMPORARY AND SOVIET ECHOES (USING VINNITSA AS AN EXAMPLE)

Abstract. The author attempted to analyze and summarize the experience of decommunization and de-Sovietization in the memorial culture of Vinnytsia, as well as to characterize commemorative practices in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: memory, war, heroes, monuments, Soviet monuments, decommunization, de-Sovietization.

Трагізм і драматичність сучасної російсько-української війни вже зараз відчутно вплинули не тільки на усвідомлення необхідності суспільного пам'ятання, а на осмислення його безпосереднього

прояву, коли війна ще не завершилася і емоції пережитого не остигли. Активність пам'яті затребувана як ніколи, бо від неї, від її повноти і насиченості буде залежати написання історії цієї війни і політика пам'яті незалежної і суверенної України і майбутнього.

Академічна дискусія про невідкладність історіописання про сучасну боротьбу українців за свободу вже втратила високий градус полеміки, хоча деінде її прояви ще присутні, мовляв, «ми ще всередині подій», «немає необхідної дистанції» для відстороненого бачення і розуміння «гарячого сьогодення», що стає минулим. Справді, повноформатна документально підтверджена, науково вивірена аналітика та наратив на її ґрунті – справа майбутнього.

Втім невідкладним є формування і підтримування адекватної колективної пам'яті української спільноти в умовах війни. Ця пам'ять – не тільки про героїв і мужність, про втрати і жертви сучасної війни. Це пам'ять про націю як «уявлену спільноту» (Е. Смітт), котра саме в полум'ї війни очищується від колоніального і радянського спадку, долає своє меморіальне полонення, якого раніше й не відчувала, не розуміла, не надавала значення набутій століттями і роками «вивченій безпорадності» (англ.: *learned helplessness*). Сучасна російська мілітарна агресія посилила процес виправлення українцям їхньої візії минулого, оскільки «ще за радянських часів як була поставлена оптика на примітив, так вона і залишилась», та ще й при цьому «частина комплектуючих нашої оптики взята за інерцією звідти, з колишньої метрополії» [9, с. 7, 3]. Саме так про дефект самоусвідомлення і самопрезентації українців у світі попереджала ще наприкінці першого десятиліття незалежності Ліна Костенко у своїй інавгураційній лекції Почесного професора НаУКМА, промовисто назвавши її «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала»: «Маємо не ефект, а дефект головного дзеркала, місцями воно розбите, уламки розкидані скрізь по світу. Та й взагалі цей телескоп встановлений нам не нами» [9, с. 4].

Революція гідності 2013–2014 рр. знову підняла питання про самоусвідомлення нації, про самовизначення, коли слідом за активними пасіонаріями за європейський вибір висловилися не лише молода генерація, а й більшість суспільства.

2022 р. російська повномасштабна війна поставила на кін існування української державності і нації з категоричною невідворотністю. Притомні громадяни, освітiani, науковці відтоді усвідомлюють нерозривність історичної пам'яті про радянське минуле і вироблення культури пам'ятання суспільства безпосередньо в умовах війни. Відкладати на «потім» неприпустимо з різних причин. По-перше, війна забирає з лав живих саме свідомих громадян, а з ними – і пам'ять про події на фронті, в суспільстві, у владі не лише як про фактичну подієвість, а й про досвід переживання, розуміння, осмислення. По-друге, в умовах гібридної війни, яку з посиленою інтенсивністю ворог веде на ураження національної ідентифікації українців, зростає обсяг «інформаційного шуму», в якому множинність

фейкових новин зростає в геометричній прогресії, а медійні симулякри послідовно спотворюють реальність, нав'язливо деформують технології і способи мнемоніки. По-третє, в цій інформаційній війні ворог продовжує просувати в свідомість українців свою версію радянської історії, при цьому знищуючи українські «місця пам'яті» (від бібліотек, музеїв, архівів, галерей до пам'яткових практик).

Сьогоднішні обставини вимагають одночасного виконання двох меморіальних цілей: подолання постколоніальної / пострадянської моделі пам'ятання і вироблення свідомо-українського канону пам'яті. Відтак сучасні культурологи (І. Петрова) [11] пропонують спиратися на теоретичну модель американського дослідника постколоніалізму та політики пам'яті Дж. Баха (J. Bach), який запропонував концепцію «інфраструктура пам'яті» (англ.: memory infrastructure). За ним, до неї входять такі складники: 1) матеріальний (пам'ятники культури, меморіальні місця, назви вулиць та будинків, культурні інституції); 2) нормативний (адміністративні та юридичні механізми); 3) символічний (медіаобрази, терміни, наративи, місця та культурні практики). Таку структуру вчений розуміє як чинний «життєвий фон», вбудований в наше повсякдення, в наше життєве середовище. З цих позицій спробуємо охарактеризувати вінницький досвід.

Логічно почати з нормативно-правової площини. Базовими для оновлення меморіальної культури були спочатку декомунізаційні закони квітня 2015 р., на яких ґрунтувалася і розгорталася діяльність громадськості та суспільних інституцій. З них найбільш резонансним став Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки». УІНП розробив спеціальні рекомендації, а на місцях створювались спеціальні консультативні органи, зокрема, при Вінницькій міськраді – Рада з питань історії, культурної спадщини та топоніміки (06.10.2016 р.), яка готувала експертизи і пропозиції по декомунізації для місцевої влади. Після повномасштабного вторгнення ініціативна група вінницьких істориків, не дочекаючись спеціальних рішень на державному рівні, запропонувала містянам програмну ідею «вікна можливостей» в умовах зламу настроїв на користь відновлення національної ідентичності [2]. Цей перелом засвідчив, по-перше, готовність громадян до вилучення старих і сприйняття нових урбанізмів, зокрема, які донедавна сприймалися як контроверсійні. По-друге, зросла громадянська активність та ініціативність містян у пропонуванні варіантів топонімів і меморіалізаційних практик, стало формуватися нове бачення міського простору, його переосмислення. По-третє, набуло суспільної артикуляції проблемне питання щодо усунення радянських монументів, доля яких не була вирішена на декомунізаційному етапі.

Набуття чинності Законів України «Про дерадянізацію законодавства України» від 7 травня 2022 р. та «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 21 березня 2023 р. легітимізувало

громадські ініціативи, правлячи за основу складних рішень у справі деконструкції радянського і вироблення ідей та проєктів сучасної меморіалізації.

Деколонізаційні практики 2022 р. значною мірою базувалися на досвіді декомунізації та сформульованих тоді принципах перейменування [5]. Завдяки послідовній діяльності істориків цей період оновлення топоніміки набув виразних особливостей: 1) акцентування на маркерах регіональності і локальності (вінницьзнавства і подільсьзнавства); 2) оприявлення в міському просторі імен знакових для української історії представників нетитульної нації (зокрема, кримських татар, євреїв, чехів тощо); 3) застереження від прямолінійно-огульної відмови від етно-російських прізвищ (з'явилися топоніми на честь Надії Суровцової, Миколи Костомарова, Василя Сильвестрова); 4) простеження за допомогою міської карти європейського минулого вінничан і їх ціннісного вибору; 5) вшанування загиблих Героїв при збереженні збалансованості в пам'яттєвому полі мілітарно-героїчного сегменту з суспільно-політичними, релігійно-конфесійними, етно-культурними маркерами ментальної карти міста. Упродовж 2022 р. було перейменовано 204 міських урбаноніми (86 назв), із них понад половина – 108 урбанонімів (45 назв) – отримали назви, що стосувалися історії та культури подільського краю. Розуміючи, що міська громада прихильніше поставиться до вписаних українських імен, історики намагалися уникнути радянської практики тиражування лише певних імен, тепер уже українського пантеону. Водночас розуміли, що потрібно зберегти вписаність міста в український культурний та символічний простір [6, с. 35–36].

У монументальній матеріальній складовій міста за 2014-2025 рр. відбулися значні і знакові зміни, що виразилося, з одного боку, у послідовному завершенні дерадянізації важливих міських просторів (Європейської площі і Центрального міського парку ім. М. Леонтовича) та організації нових місць пам'яті (Майдан Небесної Сотні; площа Шевченка; меморіальні алеї і квартали на Сабарівському цвинтарі, майданчики шани на пришкольніх територіях), з іншого.

«Кейс» Європейської площі виявився центральним і промовистим у сенсі вироблення нової меморіальної культури, в ньому віддзеркалився поступ громадянського дорослішання міської громади й віднайдення нею власної локальної ідентичності на протигагу пострадянській амбівалентності [4]. Цей поступ можна простежити за такими подіями і комеморативними практиками: 1) перейменування скверу Козицького на знак солідаризації з ідеями Євромайдану (2013) і визначення одного з перших місць шани – залізної прямокутної конструкції з банерною площиною, на якій помістили фото усіх 107 Героїв Небесної Сотні. Центральною була постать вінничанина Максима Шимка (лютий 2014); 2) встановлення поруч з радянським монументом Слави першого стаціонарного меморіального знаку «Сокіл» на честь героїв Небесної Сотні (арх.

О. Рекута та В. Головащенко) (22 січня 2015); 3) доповнення його мультимедійною Стелою пам'яті на честь загиблих в АТО у День Державного прапора (23 серпня 2015); 4) виправлення маркерів Великої Вітчизняної на дати Другої світової війни (2016); 5) використання радянських коммеморативів з переакцентуванням на національній символіці і атрибутиці (до 2022); 6) демонтаж центральної групи (трьох символічних солдатів) Меморіалу Слави (2022) і передислокація пам'ятника до історико-меморіального комплексу пам'яті жертв тоталітаризму, що був утворений 15 липня 2011 р. на території колишньої польової ставки Гітлера «Вервольф» як філія Вінницького обласного краєзнавчого музею; 7) архівно-документальне уточнення фахівцями Музею Вінниці поховань на площі і проведення їх ексгумації спеціалістами львівського меморіально-пошукового центру «Доля» (2023) [10]; 8) перепоховання згодом останків 106 учасників Другої світової війни на оновленому Меморіалі борців із нацизмом на вул. Київській, куди перемістили й металеві таблиці з іменами полеглих (2023); 9) перенесення первинного меморіалу Небесній Сотні та героям АТО/ООС у центр міста, на площу Шевченка (2023); 10) реновація звільненої від тоталітарного спадку Європейської площі як зони Міського парку. Знаково, що Вінниця першою з обласних центрів повністю очистила простір у середмісті від маркерів тоталітарного комуністичного режиму.

Одним з результатів декомунізації у місті було перейменування у 2020 р. ЦПКіВ ім. Горького на Центральний міський парк ім. М. Леонтовича. Відтоді кілька разів ставалося питання про усунення в його осерді пам'ятника Горькому. Завдяки масовій підтримці нової петиції стосовно демонтажу в середині квітня 2022 р. «буревісник революції» був депортований на Ставку. Спустілий постамент був розібраний, а 1 жовтня 2024 р. на його місці встановлений пам'ятник Миколі Леонтовичу, що був переданий нашому місту з Покровська на тимчасове зберігання через воєнну загрозу.

27 лютого 2014 р., згідно з рішенням Вінницької міської ради, площа Театральна була названа Майданом Небесної Сотні, на честь загиблих Героїв – учасників Революції гідності. 2017 р. була встановлена меморіальна дошка героям Революції гідності, водночас закріплено місце пам'яті вінницького майдану 2013-2014 рр. На початку 2018 р., зусиллями БФ «Пам'яті Небесної Сотні» та БФ «Подільська Громада» на площі була встановлена бронзова скульптурна композиція «Дерево Свободи» – пам'ятний знак Героям Небесної Сотні (автор – Б. Данилюк).

Під впливом вимог громадян на Музейній площі 9 березня 2014 р. був відкритий пам'ятник Тарасу Шевченку (автори – А. Гайдамака, В. Цісарик), відповідно, і площа отримала його ім'я. Поруч, на території кафедрального собору Преображення Господнього ПЦУ 22 лютого 2020 р. було відкрито Дошку Пам'яті загиблих в АТО/ООС воїнів Вінниччини. Акт меморіалізації приурочили п'ятим роковинам пам'яті

загиблих у ході прориву котла з-під Дебальцевого. Дошка скомпонована із п'яти гранітних елементів. На центральній зображено Господа, до якого по «небесних сходах» здіймаються постаті полеглих героїв, а під ними – побратим у скорботному поклоні з прапором України на фоні золотоколосья. На інших парних елементах, обабіч від центрального, викарбувані імена полеглих подолян, на момент відкриття їх було 255 [7, с. 292–293].

Після розгортання повномасштабного вторгнення 2022 р. площу Шевченка стали використовувати для проведення офіційних масових пам'ятних ритуалів у День незалежності, День героїв, День захисників і захисниць України тощо. З 2023 р. вона набула статусу головного меморіального комплексу.

Водночас треба підкреслити, що в багатьох випадках дається взнаки стара радянська меморіальна культура. Пройшовши через етап ранньої декомунізації (своєрідного пострадянського меморіального секонд-хенду: перефарбувати, замінити атрибут/символ; встановити ширму), радянська мнемоніка продовжує оприсутнюватися в пам'яттєвих практиках типовими артефактами: надгробки / стели з чорно-сірого граніту чи мармуру; фотостенди (як дошки пошани), фотоалеї портретів або погрудь. Складно підважується усталений стереотип меморіалу, набутий від радянського, основними вимогами якого були великий розмір, патетична героїка або віктимна скорботність; натомість усі інші варіанти сприймаються як принизливі, недостойні пам'яті, зневажають подвиг героїв [8, с. 147].

Так, традиція встановлення меморіальної дошки (на фасаді навчального закладу, будинку культури) на честь загиблого, стихійно й досить масово актуалізована ще на початках АТО у 2014 р., стала пролонгацією і наслідуванням радянських стандартів як прийнятного варіанта шанування, з її незмінними і дещо модифікованими атрибутами: гравійований портрет супроводжений датами й меморіальним текстом, слоганом, позивним, а також емблемою, шевроном, орденом, прапором, квітками гвоздики тощо. Кількість загиблих за роки повномасштабної війни зросла в рази, відтак наслідування цієї меморіальної практики перетворює фасади шкіл у некропольні стіни, з відповідним навантаженням і меседжем учням. Аби не продовжувати цю тенденцію, у травні 2023 р. був проведений архітектурний міні-конкурс ідей пам'ятного знаку для вшанування українських героїв. Головна ідея нових меморіалів – утвердження життя, про що ясно й категорично висловилося мати героя-азовця Романа Колмикова (18.09.2001–16.03.2022) Вікторія: «Пам'ятний знак не має містити жодної мілітаристики (мечі, автомати, танки, інша зброя) чи знаків смерті, чи травматичності (руїни, могили). Мій син загинув за щасливе життя, що і має стверджувати пам'ятний знак». Перше місце посів проєкт колективу Укрбудпроектреставрація UBPR із Вінниці (авт. – Є. Совінський, М. Барсукова, Л. Неволяк). Використання глянцевої поверхні посутнє – вона візуалізує діалог між героями і учнями,

уможливлює ментальний контакт. Лаконічна панель з іменами загиблих та власне віддзеркалення перетинаються, спонукають до роздумів про цінності і вартість життя. Пам'ятні знаки на території школи – це про необхідність плекати національну свідомість, тривкість міжгенераційної пам'яті. Вони створені з граніту (символізує незламність та силу українського народу), дзеркально відполірована металева поверхня нагадує про зв'язок між минулим і теперішнім. Звернення від Григорія Сковороди: «Пізнай самого себе...», – створює відчуття спадковості поколінь і нагадує про важливість власної ролі у збереженні цінностей. Дзеркало символізує те, що їхня пам'ять, як і відображення, є невід'ємною частиною сьогодення і завжди поруч. Меморіальні знаки встановлені на подвір'ях більшості Вінницьких ліцеїв. Вони встановлені в різних місцях, по-різному включають довкілля, у кожному дворі створюють свою атмосферу і уможливлюють власні образи і мережі пам'яті. Такі естетичні і символічні пам'ятні знаки забезпечують нетравматичний досвід знайомства з історією, що особливо важливо на території школи. Не випадково, Національна спілка архітекторів України визнала Вінницький проєкт пам'ятного знаку в просторі навчального закладу одним з найкращих у конкурсі 2024 р.

Важливим місцем колективної пам'яті триваючої війни стали військові поховання, які є не лише місцем вічного спочинку, а й символом мужності, в ньому відображається як загальнонаціональне, так і локальне в культурі пам'ятання. З 21 жовтня по 20 грудня 2024 р. за ініціативою Департаменту архітектури проведений спеціальний Всеукраїнський відкритий архітектурний бліц-конкурс на кращу ідею архетипу надмогильного знаку в кварталі військових поховань на кладовищі «Сабарів. За наслідками конкурсу, були відзначені три проєкти: 1) «Вічність у формі – пам'ять у серці» М. Ткачика (основне тло надгробків пропонувалося у вигляді стилізованого козацького хреста із тризубом, додаткові символи варіюються відповідно до конфесії, зберігаючи єдину форму кам'яної основи. На кожному розміщуватиметься унікальний QR-код з фото, життєвими моментами та історіями про військового); 2) мінімалістично-аскетичний моноліт С. Адаменка (з бетону з акцентною вставкою граніту, яка підкреслює міцність, стійкість, а смуток передається вертикальними рваними лініями, що скидаються на краплі дощу; 3) «Ідентичність важлива» В. Головащенко (окрім імені, позивного, персональної інформації, зображення на мідній круглій табличці символики підрозділу, де служив загиблий). Після висновків журі проєкти були доступні публічному обговоренню, заохочуючи до спільної пропозиції не лише родини загиблих, а й громадськість в цілому.

Важливими творцями наративів пам'яті стали музеї, насамперед Музей Вінниці, а також відокремлений підрозділ Вінницького обласного краєзнавчого музею «Музей Мужніх», створений за рішенням Вінницької міськради від 29 жовтня 2020 р.). Музей Мужніх оперативно зреагував на повномасштабне вторгнення,

згорнувши стаціонарну експозицію, і перейшов у формат тимчасових тематичних виставок: «Герої не вмирають», «України щит», «Герої мого краю. Азов», «Кривавий бій під Терновими Подами» тощо [3]. 9 березня 2023 р. в академічній залі ВОКМ відбулось відкриття виставки «Азов. Янголи Маріуполя». Місія виставки – розповісти суспільству про оборону і облогу м. Маріуполя, подвиг його захисників і вшанувати пам'ять полеглих за Україну під час тих подій. На виставці було представлено інформацію про 183 бійців полку «Азов», зібрані їхні портрети і біографії.

Фахівці «Музею Мужніх» продовжують комплектувати фондову збірку артефактами війни, спілкуються із родинами полеглих героїв, фіксують їхні життєписи і формують меморіальні комплекси для майбутніх експозицій, записують відео інтерв'ю зі спогадами і розповідями про них, знімають роботу волонтерських центрів та окремих волонтерів, діяльність яких спрямована на допомогу українському війську. Спільними зусиллями українці не лише усталюють історичні наративи, закріплюють священні символи у власній національній історії, не зважаючи на чиїсь владні накази й заборони, не потребуючи шукати якісь обхідні шляхи й компроміси, як це здебільш бувало впродовж минулого століття, коли політики залежали від чужої панівної ідеології, цензури і тиску.

«Російсько-українська війна вже кардинально змінила свідомість українців, їхню тожсамість, і цей досвід треба пильно осмислювати та не дати його закамуфлювати чи знецінити, – пише Віра Агеева. – Закарбовувати в пам'яті те, що з нами відбувається, як ми змінюємося, відрізняємося від себе вчорашніх, від себе на тому, мирному, березі, надзвичайно важливо, аби не запанувала ота згубна хибна свідомість. Адже формування тожсамости, структурування спогадів у якусь цілісну історію, з якою себе ідентифікуємо, потребує наративности, зв'язної розповіді» [1, с. 294].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Проти культурної амнезії. К.: Віхола, 2025.
2. Вінницькі історики звернулись до містян з приводу деколонізації // Історична правда. 2022. 31 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/03/31/161142/>
3. Войнаровський А. В., Войнаровська Т. О., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею // Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. 190 с. С.174–181.
4. Жмуд Н., Гребеньова В. Радянська ідентичність у соціокультурному просторі Вінниччини крізь призму культурного ландшафту (за результатами польових досліджень) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету

- імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Вінниця, 2021. Вип. 38. С. 91-97. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-90-97>
5. Кароева Т. З досвіду робочої групи щодо "декомунізації" публічного міського простору Вінниці: погляд історика // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. Вип. 2. С. 196–206. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.196>
 6. Кароева Т. Р., Коляструк О. А. Інфраструктура пам'яті в деколонізаційних процесах: Вінницький досвід //Актуальні питання пам'яткоохоронної діяльності в контексті соціоекономічного відновлення України: Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 27.05.2025 р. К.: ІК НАМ України, 2025. С.35–40.
 7. Книга пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область. Книга 1. 18.02.2014 – 23.02.2022: Вінничани, які загинули у боротьбі за суверенітет України: учасники Революції Гідності та російсько-української війни / заг. ред. і упоряд. Коляструк О. А. , Войнаровський А. В. та ін. Вінниця : Вінницька обласна друкарня, 2023. С. 292–293.
 8. Коляструк О. А. Як радянське впливає на сучасне пам'ятствотворення // Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятствотворення : Матеріали міжнародної конференції, 21 – 22 лютого 2025 р. Київ-Чернігів, 2025.
 9. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. К. : KM Academia, 1999. 29 с. С.7, 3.
 10. Меморіал Слави: простір (не)пам'яті. У Вінниці презентували результати пошуково-ексгумаційного дослідження на площі Європейській. URL: <https://www.vmr.gov.ua/memorial-slavy-prostir-ne-pam-iati-u-vinnytsi-prezentuvaly-rezultaty-poshukovo-ekshumatsiino-ho-doslidzhennia-na-ploshchi-ievropeiskii>
 11. Петрова І. Інфраструктура пам'яті в контексті деколонізаційних процесів: погляд J. Vach //Актуальні питання пам'яткоохоронної діяльності в контексті соціоекономічного відновлення України : Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 27.05.2025 р.. К.: ІК НАМ України, 2025. С. 72–74.